

Cuprins

<i>Cuvânt-înainte</i>	5
1. Ca prin urechile acului	11
2. Marele dezgheț.....	41
3. Iubirea romantică și realitatea.....	71
4. Omul, măsura tuturor lucrurilor	99
5. Eroul ca artist.....	123
6. Protest și comunicare	145
7. Grandoare și obediență.....	169
8. Lumina experienței.....	189
9. Căutarea fericirii.....	215
10. Surâsul rațiunii.....	239
11. Venerarea naturii.....	263
12. Amăgirile speranței.....	289
13. Materialismul eroic.....	319

Mă aflu pe Pont des Arts din Paris. Pe un mal al Senei e fațada echilibrată și armonioasă a Institutului Franței, înființat în jurul anului 1670, inițial doar ca simplu colegiu. Pe celălalt mal este Palatul Luvru, a cărui construcție a durat din Evul Mediu până în secolul al XIX-lea: avem aici arhitectura clasică în toată splendoarea și măreția sa. În amonte se zărește Catedrala Notre-Dame, poate nu cea mai îndrăgită dintre catedrale, dar cu siguranță având fațada cel mai riguros cerebrală din toată arta gotică. Casele care flanchează malurile fluviului sunt și ele expresia logică și umanizată a felului în care ar trebui să arate arhitectura urbană și, în fața lor, sub copaci, se află tarabele buchiniștilor unde generații întregi de studenți au găsit hrană intelectuală, iar generații de amatori și-au alimentat patima rafinată a colecționării cărților. În ultimii o sută cincizeci de ani, studenții de la școlile de artă din Paris au traversat grăbiți acest pod, îndreptându-se spre Luvru pentru a studia lucrările pe care acesta le găzduiește, întorcându-se apoi spre atelierelor lor pentru a discuta și visa la crearea a ceva demn de această mare tradiție. Și câți pele-rini din America, de la Henry James încoace, nu s-au oprit pe acest pod, trăgând în piept aerul unei culturi cu o istorie îndelungată, socotindu-se și ei buricul civilizației?

Ce este civilizația? Nu știu. Nu o pot defini în termeni abstracti. Nu încă. Dar cred că o recunosc când o văd; și mă uit la ea chiar acum. Ruskin spunea: „Marile națiuni își scriu autobiografiile în trei catastife: cartea faptelor, cartea cuvintelor și cartea artei lor. Niciuna dintre aceste cărți nu poate fi înțeleasă fără să le citim pe celelalte două, dar, dintre toate trei, singura demnă de încredere este ultima”¹. În linii mari, și eu consider că așa stau lucrurile. Scriitorii și politicienii pot face paradă cu tot felul de sentimente înălțătoare, dar acestea sunt mai degrabă ceea ce am putea numi declarații de intenție. Dacă ar trebui să aleg care ne oferă mai mult adevăr despre o societate — un discurs al Ministrului Dezvoltării sau clădirile construite în timpul mandatului său —, aș opta pentru clădiri.

Dar acest lucru nu înseamnă că istoria civilizației este istoria artei — nici pe departe. Lucrări extraordinare de artă pot fi plăsmuite de societăți barbare; de fapt, însăși limitarea unei societăți primitive poate da artei sale ornamentale o vitalitate și o intensitate stranie. La un moment dat în secolul al IX-lea, era posibil să te uiți la Sena în aval și să vezi prora unei corăbii vikinge înaintând pe fluviu. Când o privești acum la British Museum, este o lucrare de artă impresionantă. Însă pentru mama unei familii care încerca să-și vadă de viață în coliba ei, priveliștea trebuie să fi fost mai puțin plăcută și la fel de neliniștitoare pentru civilizația ei ca periscopul unui submarin nuclear.

1. John Ruskin, „St. Mark's Rest. Preface”, în *The Complete Works of John Ruskin*, volumul XXIV, E. T. Cook și Alexander Wedderburn (ed.), Longmans, Green & Co, London-New York, 1906, p. 203.

Îmi vine în minte un exemplu și mai extrem, o mască africană care i-a aparținut lui Roger Fry. Îmi amintesc că, atunci când a cumpărat-o și a agățat-o pe perete, am fost cu toții de acord că întrunea toate calitățile unei mari opere de artă. Îmi imaginez că, în ziua de astăzi, majorității oamenilor le lasă o impresie mai puternică decât figura lui Apollo din Belvedere. Și, cu toate acestea, timp de patru sute de ani după descoperirea sa, Apollo a fost cea mai admirată sculptură din lume. A fost prada de război adusă de la Vatican cu care Napoleon se fălea cel mai mult. Acum este complet ignorată, mai puțin de ghizii autocarelor de turiști, deveniți ultimii supraviețuitori care se mai îndeletnicesc cu transmiterea culturii tradiționale.

Indiferent de valoarea sa ca operă de artă, nu cred că există vreun dubiu că Apollo întruchipează un stadiu mai avansat de civilizație decât masca. Amândouă sunt spirite, mesageri dintr-o altă lume — cu alte cuvinte, dintr-o lume de noi închipuită. În imaginarul african, este o lume a fricii și a întunericii, gata să sancționeze cumplit și cea mai mică încălcare a unui tabu. În imaginarul elen, este o lume a luminii și a încrederii, în care zeii sunt asemenea nouă, doar că mai frumoși, și coboară pe pământ pentru a le da oamenilor lecții despre rațiune și legile armoniei.

Vorbe înțelepte, dar vorba lungă e sărăcia omului. Superstițiile și cruzimea erau la ordinea zilei în lumea greco-romană. Dar, în orice caz, contrastul dintre aceste reprezentări ne spune ceva. Ne arată că în anumite epoci omul a devenit conștient de ceva legat de sine însuși — de corp sau spirit — care se situa dincolo de lupta de zi cu zi pentru supraviețuire și de lupta cu frica din fiecare noapte.

Și ne mai arată că a simțit nevoia să dezvolte aceste calități ale gândirii și simțirii astfel încât să se apropie cât de mult posibil de un ideal al perfecțiunii — rațiune, dreptate, frumusețe fizică, toate aflate în echilibru. A reușit să-și satisfacă această nevoie în multe feluri — prin mituri, prin dans și cânt, prin sisteme filosofice și prin ordinea pe care a impus-o lumii cunoscute. Vlăstarele imaginației sale sunt, la rândul lor, expresiile unui ideal.

Europa Occidentală a moștenit un astfel de ideal. Inventat în Grecia în secolul al V-lea î.e.n., el a fost, fără îndoială, cea mai extraordinară creație din întreaga istorie, atât de complet, de convingător, de satisfăcător pentru minte și ochi încât a rămas practic neschimbat timp de șase sute de ani. Cu siguranță că măiestria sa artistică a devenit stereotipă și convențională. Același limbaj arhitectural, aceleași imagini, aceleași teatre, aceleași temple — în orice moment pe parcursul a cinci sute de ani le-ai fi putut regăsi peste tot în jurul Mediteranei, în Grecia, Italia, Franța, Asia Mică sau Africa de Nord. Dacă ai fi mers în piața centrală a oricărui oraș mediteranean din secolul întâi, nu ți-ai fi putut da seama unde ești, tot așa cum nu o poți face într-un aeroport din zilele noastre. Așa-numitul *Maison Carrée* din Nîmes este un mic templu grecesc care s-ar fi putut afla oriunde în lumea greco-romană.

Nîmes nu este foarte departe de Marea Mediterană. Civilizația greco-romană s-a întins mai mult decât atât, până la Rin, până la granița cu Scoția, chiar dacă până să ajungă la Carlisle devenise un pic necizelată, așa cum era și civilizația victoriană din Provincia de la Frontiera de Nord-Vest, în India Britanică. Probabil că părea absolut

indestructibilă. Și desigur că o parte din ea nu a fost niciodată distrusă. Așa-numitul Pont du Gard, apeductul aflat nu foarte departe de Nîmes, a fost fizic mai presus de puterea de distrugere a barbarilor. S-a păstrat și un număr mare de artefacte; Muzeul din Arles e plin de ele. „Frânturile acestea le-am țăr murit pe lângă ruinele mele.”¹ Când spiritul omului s-a trezit din nou la viață, ele erau la îndemână pentru a fi imitate de zidarii care decorau bisericile locale: dar mai aveau cale lungă de străbătut.

Ce s-a întâmplat? Șase volume i-au trebuit lui Edward Gibbon ca să descrie declinul și prăbușirea Imperiului Roman, așa că eu n-o să mă încumet să pornesc la un asemenea drum. Dar, gândindu-mă la acest episod aproape incredibil, îmi dau seama că ne spune ceva despre natura civilizației. Ne demonstrează că, indiferent cât de complexă și de statornică pare, civilizația este, de fapt, destul de fragilă. Poate fi distrusă. Care sunt dușmanii ei? Ei bine, în primul rând, frica — frica de război, frica de invazii, frica de ciumă și foamete —, care pur și simplu face să nu merite să construiești lucruri sau să plantezi copaci sau să te gândești măcar la ce să cultivi anul următor. Și frica de supranatural, care înseamnă că nu îndrăznești să schimbi sau să pui ceva sub semnul întrebării. Lumea antică târzie era plină de ritualuri fără sens, religii ale misterelor care subminau încrederea în sine. Și apoi mai este epuizarea,

1. T.S. Eliot, „Tărâmul pustiit: V. Ce spune tunetul”, traducere de Mircea Ivănescu, în *Tărâmul pustiit și alte poeme. 1909-1962*, traduceri de Șerban Foarță, Mircea Ivănescu, Sorin Mărculescu și Adriana-Carmen Racoviță, prefață de Ștefan Stoescu, cronologie de Ioana Zirra, note de Mircea Ivănescu, Sorin Mărculescu și Ștefan Stoescu, Humanitas Fiction, București, 2022, p. 175.

sentimentul de neputință care îi poate cuprinde chiar și pe oamenii cu un nivel înalt de prosperitate materială. Poetul grec modern Kavafis a scris o poezie în care își imaginează oamenii dintr-un oraș antic precum Alexandria așteptându-i în fiecare zi pe barbari să vină și să jefuiască orașul. În final, barbarii se duc în altă parte și orașul e salvat, dar oamenii sunt dezamăgiți — ar fi fost mai bine decât nimic. Civilizația are nevoie, cu siguranță, de un minimum de prosperitate materială — suficient cât să ofere puțin timp liber. Dar, mai mult decât atât, are nevoie de încredere, încredere în societatea în care se trăiește, credință în filosofia ei, de credință în legile ei și de încredere în propriile puteri ale minții. Felul în care sunt clădite pietrele la Pont du Gard nu este doar un triumf al iscusinței tehnice, ci și demonstrația unei credințe neclintite în lege și disciplină. Vigoare, energie, vitalitate: toate marile civilizații — sau epoci civilizatoare — au avut o anumită energie care să le sprijine tacit. Oamenii cred uneori că civilizația constă în sensibilitate rafinată și conversații elevate și alte lucruri de genul acesta. Într-adevăr, ele pot să se numere printre *urmările* agreabile ale civilizației, dar nu sunt ceea ce face o civilizație, iar o societate poate avea aceste înzestrări și să fie, cu toate acestea, moartă și rigidă.

Prin urmare, dacă ne întrebăm de ce s-au prăbușit civilizațiile Greciei și Romei, adevăratul răspuns este că erau epuizate. Și primii invadatori ai Imperiului Roman au ajuns la rândul lor să fie epuizați. Așa cum se întâmplă adesea, se pare că și ei au căzut pradă acelorași slăbiciuni ca aceia pe care i-au cucerit. Este greșit să-i numim barbari. Nu par să fi fost din cale-afară de distructivi — în realitate, au

ridicat unele construcții destul de impresionante, precum Mausoleul lui Teodoric cel Mare: un pic greoi și megalitic comparativ cu micul templu grecesc de la Nîmes — cupola puțin adâncă este tăiată dintr-un singur bloc de piatră —, dar cel puțin au construit gândindu-se la viitor. Acești invadatori timpurii au fost pe bună dreptate comparați cu englezii din India din secolul al XVIII-lea — zăbovind atât timp cât le ieșea ceva din asta, făcând parte din administrație doar dacă erau remunerați, prețuind cultura tradițională doar în măsura în care le oferea metale prețioase. Dar, spre deosebire de anglo-indieni, ei au creat haos și în acel haos au venit adevărații barbari precum hunii, care erau complet analfabeți și răspundeau la tot ceea ce nu puteau înțelege cu ostilitate distructivă. Nu spun că s-au oboșit să distrugă construcțiile fabuloase răspândite peste tot în lumea romană, dar ideea păstrării lor în picioare nu le-a trecut niciodată prin cap. Preferau să trăiască în case încropite și să lase vechile locuri să se dărăpene. Desigur, viața trebuie să-și fi depănat firul într-un chip aparent normal mult mai mult timp decât am crede. Așa se întâmplă întotdeauna. Gladiatorii au continuat să se lupte între ei în amfiteatrul din Arles, spectacolele s-au jucat mai departe în teatrul din Orange. Până târziu în anul 383, un distins administrator precum Ausonius se putea retrage liniștit din funcție la proprietatea sa de lângă Bordeaux ca să cultive viță-de-vie (cunoscută și astăzi drept Château Ausone) și să scrie poezie aleasă, asemenea unui nobil chinez din dinastia T'ang.

Civilizația ar fi plutit probabil în derivă mult timp, dar la mijlocul secolului al VII-lea a apărut o nouă forță, animată de credință, energie, dorința de a cuceri și de o cultură

alternativă: islamul. Puterea islamului venea din simplitatea sa. Biserica creștină timpurie își disipase tăria în controverse teologice continuate timp de trei secole cu ingeniozitate și violență incredibile. În schimb, Mahomed, profetul islamului, a predicat cea mai simplă dogmă acceptată vreodată; iar aceasta a iscat în adepții lui solidaritatea invincibilă care pe vremuri mânase legiunile romane. Într-un timp uimitor de scurt — aproximativ cincizeci de ani — lumea clasică a fost cotropită. Doar oasele ei albite se mai zăreau pe fundalul cerului mediteranean.

Vechiul robinet al civilizației s-a închis și, dacă era să se nască o nouă civilizație, aceasta trebuia să vină de la Atlantic. Câtă speranță! Uneori oamenii îmi spun că preferă barbaria în detrimentul civilizației. Mă-ndoiesc că au trăit-o suficient de mult pe propria piele. Asemenea celor din Alexandria, sunt plictisiți de civilizație, dar toate dovezile sugerează că plictiseala de barbarie este infinit mai mare. Dincolo de lipsa de confort și alte neajunsuri, problema e că nu ai nicio portiță de scăpare. O companie foarte restrânsă, nicio carte, nicio lumină după lăsarea întinericului, nicio speranță. Într-o parte, valurile mării care se sparg de țârm, în alta, întinderi nesfârșite de mlaștini și păduri. O viață foarte melancolică, iar poeții anglo-saxoni nu își făceau iluzii deșarte legate de ea:

Înțeleptul se cade a ști cât de groaznic va fi
Când ale lumii averi pustii-se-vor toate,
Așa cum acum pretutindeni pe lume au
rămas

Muri de furtună bătuți, conace sub brumă.
[...]
Tot astfel, în vremi de demult,
Făcătorul-de-oameni
Distrus-a pământul acesta și, goale, de
veselul zvon
Al gloatei, bătrâne cetăți ce durară giganții
Rămas-au deșarte...¹

Cu toate acestea, era probabil mai bine să trăiești într-una din aceste căsuțe de la periferia lumii decât în umbra uneia dintre bătrânele cetăți ce durară giganții, unde puteai fi în orice moment atacat de un nou val de pribegi. Aceasta era cel puțin părerea primilor creștini care au venit la Apus, fiind originari din estul Mediteranei, primul lăcaș al monahismului. Unii dintre ei s-au stabilit la Marsilia și la Tours; apoi, când viața a devenit prea periculoasă, s-au zbatut mai departe să găsească cele mai ferite coaste din Cornwall, Irlanda sau Insulele Hebride. Au venit într-un număr surprinzător de mare. În anul 550, un vas plin cu cincizeci de învățați a acostat la Cork. Au pribegit prin țară căutând locurile care ofereau un minimum de protecție și o mână de oameni asemenea lor. Și ce locuri au găsit! Privind înapoi din perspectiva marilor civilizații ale Franței secolului al XII-lea sau Romei secolului al XVII-lea, pare

1. Poet anonim, „Pribegul“, în *Antologie de poezie engleză de la începuturi până azi*, volumul I, traducere de Tudor Dorin, ediție întocmită de Leon Levițchi și Tudor Dorin, prefață și tabel cronologic de Dan Grigorescu, Minerva, București, 1981, p. 5.

greu de crezut că pentru un timp destul de îndelungat — aproape o sută de ani — creștinismul apusean a supraviețuit agățându-se de locuri precum Skellig Michael, un vârful de stâncă la 29 de kilometri în largul coastei Irlandei, înălțându-se la două sute de metri deasupra mării.

Pe lângă mica și închisa societate de învățați, ce altceva a ținut în viață această cultură pribeagă? Nu erau cărțile. Nici clădirile. Lăsând la o parte faptul că majoritatea clădirilor erau din lemn, și prin urmare au dispărut, puținele structuri din piatră care au supraviețuit sunt jalnic de umile și de neizbutite. Este surprinzător că nu au putut face o treabă mai bună decât atât, dar se pare că acești pribegi își pierduseră instinctul construirii unor case durabile. Ce aveau atunci? Răspunsul îl găsim în poeme: *aur*. De fiecare dată când vrea să pună în cuvinte idealul unei bune societăți, un poet anglo-saxon vorbește despre aur.

A fost cândva un neam de oameni
Veseli la fire, sclipind de aur, cu raze
garnisiți,
Cu obrazu-roș' de-a vinului mândrie și
arme-mpodobiți,
Chitiți pe nestemate șlefuite, pe aur, pe
argint,
Pe-averi avute sau însușite, pe chihlimbarul
de lumină plin.¹

1. „The Ruin“ [Ruina] este o elegie în limba engleză veche, scrisă probabil în secolul al VIII-lea sau al IX-lea de un autor necunoscut și publicată în secolul al X-lea în *Exeter Book*.

Nomazii nu erau lipsiți de meșteșugari și toată nevoia lor înăbușită de a da o formă permanentă fluxului experienței, de a face ceva perfect în viața lor atât de îndepărtată de perfecțiune a fost concentrată în aceste obiecte minunate. Au obținut, chiar și în împletitura unui colier gravat cu motive, o intensitate artistică extraordinară. Dar nimic nu demonstrează mai clar cât de ruptă era noua lume de la Atlantic de civilizația greco-romană a Mediteranei. Subiectul artei mediteraneene era *omul*, și așa stătuseră lucrurile încă de la începuturile civilizației egiptene. În schimb, nomazii, croindu-și drum prin păduri, luptându-se cu valurile, atenți înainte de toate la păsările și animalele ascunse în ramurile încălcite, nu erau interesați de corpul uman. Chiar înainte de ultimul război, două tezaure ascunse în pământ au fost descoperite în Anglia — amândouă în Suffolk, la aproximativ o sută de kilometri unul de celălalt. Amândouă se află acum la British Museum. Cel de la Mildenhall este decorat aproape în întregime cu figuri umane — toate vechile personaje ale Antichității, zei ai mării, nereide și așa mai departe. Desenul este oarecum imprecis, întrucât datează chiar de la sfârșitul lumii antice, când credința în om începuse să piardă teren, iar vechile contururi au fost umplute fără prea mare convingere. Celălalt tezaur dezgropat provine de pe corabia ceremonială de la Sutton Hoo. După trecerea a două sute de ani — poate un pic mai mult —, omul a dispărut aproape complet. Atunci când apare, e un simbol decorativ sau hieroglific, iar locul său este luat de păsări și animale fabuloase — și așa mai adăuga că oamenii din Evul Mediu nu desconsiderau păsările așa cum o fac cei care